
PhD, проф. в.б. Қиёсов Шерзод Уралович,
Тошкент молия институти

ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАР ДАРОМАДЛАРИНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ НАЗАРИЙ МОДЕЛЛАРИНИНГ ИЛМИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Мақолада жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортиш тизимини шакллантиришнинг назарий асослари кўриб чиқилди, унинг ривожланиши таҳлили ўтказилди, даромадлар ва унинг мавжудлигининг турли даврларида жамиятда барқарорликни таъминлашда ҳал қилувчи рол ўйнади, бу албатта, солиққа тортишнинг ушбу турининг тартибга солиш имкониятларини юқори баҳолайди, бу эса жисмоний шахсларнинг даромадларига солиқ солиш ривожланган мамлакатлар томонидан бюджетнинг асосий манбаи сифатида қўлланилади - деган хулосага олиб келади.

Калит сўзлар: жисмоний шахслар, даромадлар, жисмоний шахсларнинг даромадлари, жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш моделлари, шедуляр модел, глобал модел, дуалистик модел, стандарт чегирма, ўз-ўзини ҳисоблаш усули.

SCIENTIFIC ANALYSIS OF THEORETICAL MODELS OF PERSONAL INCOME TAXATION

Abstract: The article discusses the theoretical foundations of the formation of a system of taxation of personal income, analyzes its development, which led to the conclusion that the taxation of personal income is used by developed countries as the main source of budget revenues and in different periods of its existence played a decisive role in ensuring stability in society, which, of course, highly appreciates the regulatory potential of this type of taxation.

Key words: individuals, income, income of individuals, models of taxation of income of individuals, shedular model, global model, dualistic model, standard deduction, self-accrual method.

Кириш.

Ҳар қандай тизимни ва хусусан, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи тизимини такомиллаштиришнинг принципиал муҳим йўналишларидан бири унинг қиёсий таҳлили бўлиб, уни ўрганишнинг барча жабҳаларида кучли ва заиф томонларини аниқлашга қаратилган. Бундай таҳлилни ўтказишда алоҳида тизим хусусиятларини солиштириш ва уларнинг таҳлил қилинаётган объектнинг мақсад ва вазифаларига мувофиқлигини аниқлаш учун Ўзбекистон Республикасида жисмоний шахсларнинг

даромадларига солиқ солиш тизимини жаҳон солиқ амалиётининг илғор тажрибалари билан қиёслаш ва шу асосида унинг ютуқ ва камчиликларини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, аҳоли бандлигини таъминлаш, даромадини янада ошириш, мулки ва активлари қийматининг муттасил ошиб боришини кафолатлаш орқали улар турмуш шароитини яхшилашни солиқ механизми орқали рағбатлантириш муҳим ҳисобланади. Ҳозирда аҳолининг янада тўлиқ ва самарали бандлигини таъминлаш, даромадларини янада ошириш, мулки ва активлари қийматининг муттасил ошиб боришини кафолатлаш аҳамиятининг ўсганлиги Ўзбекистон Республикасида ҳам жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш амалиётини такомиллаштириш зарурлигини кўрсатади. Ўзбекистонда жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимида олиб борилаётган ислохотларда солиқларнинг барқарор тушумини таъминлаш, солиқ юкини изчил камайтириш негизида аҳоли реал даромадларини ошириш орқали иқтисодий ўсишга позитив таъсир этувчи ўзаро уйғунлашган солиқ тизимини шакллантиришга эътибор қаратилмоқда[1] ва ушбу жараён жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш таркиби назарий моделларининг илмий таҳлилинини талаб этади.

Адабиётлар таҳлили.

Хорижий адабиётларда даромад солиғининг мураккаб (the comprehensive income tax system - ялпи даромад солиғи тизими) ва пропорционал (the flat income tax system - бир текис даромад солиғи тизими) тизимлари келтирилади [2]. Мураккаб тизим, қоида тариқасида, ставкаларнинг ягона прогрессив шкаласи бўйича ҳам меҳнат даромадига, ҳам капитал даромадига (барча кўзда тутилган чегирмаларни ҳисобга олмаганда) солиқ солишни назарда тутаяди. Ушбу турдаги даромад солиғи тизими сезиларли солиқ имтиёзлари ва преференцияларни назарда тутаяди, уларнинг улуши ошиши билан тўловчиларнинг даромадлари ортиб боради.

Пропорционал тизим барча соф даромадлар (капитал даромади, меҳнат даромади ва бошқа даромадлар минус барча чегирмалар) ягона ставка бўйича солиққа тортилишини таъминлайди. Меҳнат даромадлари ва капитал даромадлари тенг равишда солиққа тортилади ва солиқ имтиёзлари миқдори даромад даражасига боғлиқ эмас [3].

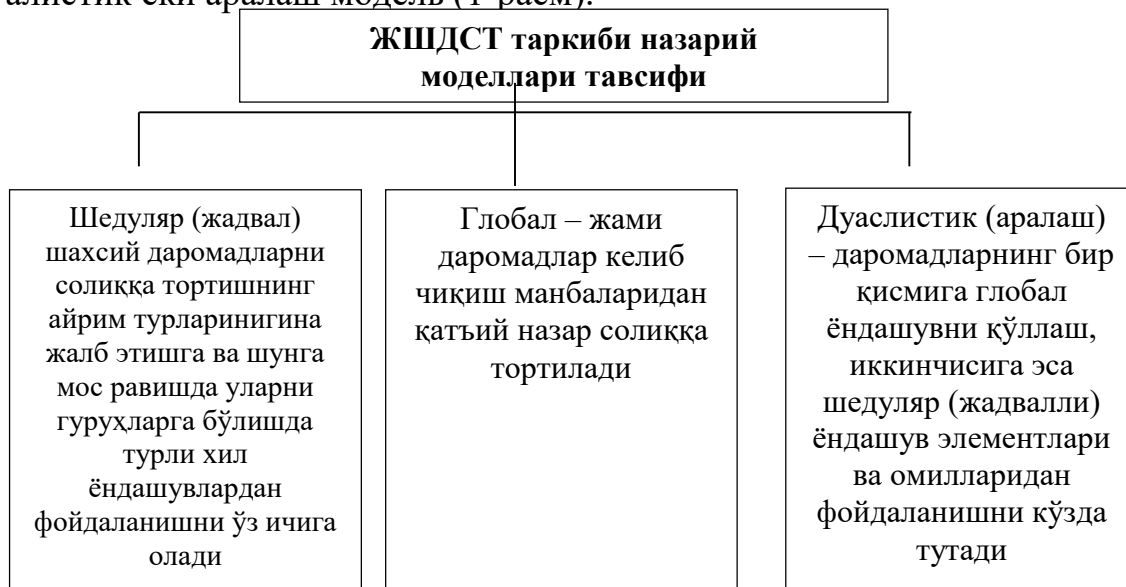
Солиққа тортишнинг шедуляр, глобал ва дуалистик моделларининг тарифи хорижий маълумотнома ва илмий адабиётларда ҳам мавжуд. Шундай қилиб, Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташкилотининг веб-сайтида солиқ атамаларининг луғати мавжуд бўлиб, унда солиққа тортишнинг шедуляр тизими турли манбалардан олинган даромадлар алоҳида солиққа

тортиладиган солиқ тизими сифатида белгиланади (яъни, “шедуллар” бўйича). Шундай қилиб, ишлаб чиқариш ва тижорат фойдалари, иш ҳақи, қимматли қоғозлар ва акциялардан олинган даромадлар, ерга эгалик қилишдан олинган даромадлар ва бошқалар учун алоҳида солиқ тўланади. Бироқ, глобал даромад солиғи ушбу ресурсда индивидуал (ёки оила бирлиги) даражасида барча манбалардан олинadиган умумий даромаддан ундириладиган даромад солиғи сифатида талқин қилинади. Кейинчалик даромад ягона прогрессив ставка бўйича солиққа тортилади[5].

Иқтисодий адабиётларда шу асосда даромадларни солиққа тортиш тизимига қуйидагилардан иборат бўлган ёндашувлар мавжуд: ёлланган ходимларнинг иш ҳақи, ижтимоий трансфертларни таъминлаш, мулкдан, бепул ва имтиёзли хизматлардан, яқка тартибдаги меҳнат фаолиятидан (ўз-ўзини иш билан таъминлаш) [6]. Статистик баҳолаш учун даромадлар меҳнат даромадлари ва капитал даромадларига бўлинади [7].

Таҳлил ва натижалар

XX асрнинг биринчи ярмидан фан равнақи жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишнинг алоҳида моделларини илмий асослаб берди ва улардан амалиётда фойдаланила бошланди. Ҳозирда мазкур моделларнинг уч турини ажратиб кўрсатиш мумкин: шедуляр, глобал ва дуалистик ёки аралаш модель (1-расм).

1-расм. Жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш таркиби назарий моделлари тавсифи¹

¹ Майбуrow И.А., Иванов Ю.Б. “Теоретико-методологический конструктив индивидуального подходного

Шахсий даромадларни солиққа тортишнинг шедуляр (жадвалли) модели даромадларнинг айрим турларини солиққа тортиш ва шунга мос равишда уларни гуруҳларга бўлишда турли хил ёндашувлардан фойдаланишни ўз ичига олади. Глобал моделга кўра, жами даромадлар келиб чиқиш манбаларидан қатъий назар солиққа тортилади. Дуалистик (аралаш) модел юқоридаги ёндашувларнинг комбинацияси ва даромаднинг бир қисмига глобал ёндашувни қўллаш, иккинчисига эса жадвал ёндашуви элементлари ва омилларида фойдаланишни кўзда тутди.

Жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш таркиби назарий моделларини қўллашга илмий ёндашувларни, улар ҳар бирининг хусусиятлари, афзалликлари ва камчиликларини батафсил кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз (1-жадвал).

1-жадвал.

Жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишнинг глобал ва шедуляр моделларининг афзалликлари ва камчиликлари тавсифи²

ЖШДСТ моделлари турлари	Афзалликлари	Камчиликлари
Глобал модель	- солиққа тортиш объекти сифатида жами даромадни ҳисоблашнинг енгиллиги; - солиққа тортишда горизонтал ва вертикал тенгликни таъминлайди; - солиққа тортишда нейтралликни таъминлайди (солиқ тўловчилар меҳнат интизоми (хулқи)да деформацияларнинг йўқлиги.	- даромадлар олиш ҳаёт цикли давомида горизонтал тенгликнинг йўқотилиши; - даромадларнинг барча турлари учун бир хилдаги ставканинг амал қилиши натижасида инвестициялашга рағбатларнинг пасайиши; - мослашувчанлик мезонига мос келмаслиги сабабли амалиётда қўллашнинг мураккаблиги.
Шедуляр модель	- кучли тартибга солиш қобилиятига эга; - солиқ тўловчилар ёки уй хўжаликларининг турли хусусиятларини инобатга олади.	- даромадларнинг гуруҳларга бўлиниши прогрессив солиққа тортиш тизимини қўллашда қийинчиликларга олиб келади; - юқори маъмурий харажатлар.

Фуқаролар даромадига солиқ солишнинг дуалистик ёндашуви биринчи марта даниялик иқтисодчи Н.К.Нилсен томонидан 1980 йилда таклиф

налогообложения. Моногр. М.: Юнити-Дана, 2021.-327 с. асосида муаллиф ишланмаси.

² Таблица создана на основе изучения литературного источника: И.А.Майбуров, Ю.Б.Иванов “Теоретико-методологический конструктив индивидуального подоходного налогообложения. М.: Юнити-Дана, 2021.-327 с. асосида муаллиф ишланмаси.

килинган. У жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг глобал моделини капитал даромадига қатъий белгиланган солиқ ставкасини - корпоратив даромад солиғи ставкасини назарда тутувчи модел билан алмаштиришни таклиф қилган. даромад солиғи ставкаси - солиқ тўловчининг бошқа манбалардан олинадиган умумий даромадига прогрессив солиқ солиш билан бирлаштирилган.

Шахсий даромадларни солиққа тортишнинг дуалистик моделининг асосий ғояси солиққа тортиш объектини меҳнат ва капиталдан олинадиган даромадга бўлишдир. Жаҳон солиқ модели илғор тизимни фақат меҳнат даромадига қўллашга имкон бермайди ва унинг капитал даромадига кенгайтиши инвестицияларни рағбатлантиришга салбий таъсир қилади. Бошқа томондан, дуалистик модел даромад солиғи базасини уларнинг ҳар бирига турлича ёндашувларни қўллаш орқали ҳақиқатда бўлиш имконини беради. Корпоратив фойдани солиққа тортиш даражасида капитал даромадларининг мутаносиб ставкасини қўллаш капиталдан фойдаланишдаги турли хил бузилишларни минималлаштиради.

Дуалистик моделни қўллаган мамлакатлар тақсимлаш мақсадларига эришиш учун капитал бўлмаган даромадларни прогрессив солиққа тортишни қўллаб-қувватлаган бўлсалар ҳам, капитал даромадларини қайта тақсимлаш воситаси сифатида прогрессив солиққа тортишдан воз кечдилар.

Ушбу тизим фойдасига аргументлар қуйидагиларни ўз ичига олади.

1. Капитал даромадига нисбатан паст пропорционал солиқ ставкаси унинг солиққа тортилишининг нейтраллигига ёрдам беради. Солиққа тортиш даражаси паст бўлганда, солиқ базасига капитал даромадларининг барча шакллари киритиш осонроқ бўлади. Бундан ташқари, агар капитал даромадларининг айрим турлари маъмурий ёки сиёсий сабабларга кўра базадан ташқарида қолса, жамғарма ва инвестициялар аралашмасидаги якуний бузилиш камроқ бўлади, чунки капитал даромадларининг бошқа турлари бўйича ставкалар нисбатан паст. Бундан ташқари, капитал даромадларини прогрессив солиққа тортишдан пропорционал солиққа ўтиш солиқ тўловчилар ўртасида жамғармаларнинг янада самарали тақсимланишини яратади, чунки уларнинг барчаси жамғармаларнинг қандайдир шакллари бўйича солиқдан кейин бир хил декларацияга эга бўлади. Пропорционал солиққа тортиш солиқ арбитражининг солиқ тўловчилар ўртасидаги маржинал солиқ ставкаларидаги фарқлардан фойдаланган ҳолда қарз олиш операцияларини ўз ичига олган шакллари ҳам йўқ қилади.

2. Сармоядан олинадиган даромад солиғининг паст ставкаси солиқ тўловчининг капиталдан номинал даромадидан ундирилиши фактини

коплайди. Инфляция мавжуд бўлганда, активнинг ҳақиқий қийматини сақлаб қолиш учун активлардан номинал даромаднинг бир қисми солиққа тортилмаслиги керак. Агар техник сабабларга кўра номинал капитал даромадини инфляцияга (номинал капитал даромадига нисбатан инфляцияга мослаштириш) тизимли равишда мослаштириш имкони бўлмаса, унда номинал даромадга нисбатан паст солиқ ставкасини қўллаш маълум бир компенсацияни таъминлашнинг қўпол, аммо прагматик усули деб ҳисобланиши мумкин.

3. Кейинги далил даромаднинг дуалистик солиққа тортилишига нисбатан капиталнинг ҳаракатчанлиги билан боғлиқ. Капиталнинг чегаралар бўйлаб ҳаракатланиши кучайиб борар экан, капитал даромадига нисбатан юқори ички солиқ ставкаси солиқ тўловчиларни ўз даромадларини чет элга ўтказишга ундаши хавфи ортиб бормоқда, бунда амалда уларни миллий солиқ тизимига жалб қилиш жуда қийин. Сармоядан олинадиган даромад солиғи ставкасини ишдан олинадиган даромад солиғининг прогрессив шкаласидан ажратиш унинг қочиш хавфини минималлаштириш учун капитал даромадига солиқ солишни камайтиришга имкон беради.

4. Миллий жамғармаларнинг паст даражасидан кўрқиш, шунингдек, капитал даромадларининг паст солиққа тортилишига туртки бўлиши мумкин. Бундай ташвишлар, албатта, Скандинавия мамлакатларида бўлган, шахсий жамғармаларнинг тарихан паст кўрсаткичлари. Шундай қилиб, дуалистик солиққа тортиш модели хусусий жамғармалар ва инвестициялар учун рағбатларни оширади, чунки айнан аҳоли мамлакат иқтисодиётида энг муҳим маҳаллий инвестор ҳисобланади.

Шундай қилиб, солиққа тортишнинг дуалистик модели режалаштирилган ва глобал моделларнинг ижобий томонларини ўзлаштирди. Айнан мана шу ижобий жиҳатлар дунёнинг кўплаб давлатларининг шахсий даромадларни солиққа тортишда глобал ёндашувни қўллашдан бош тортишига сабаб бўлди. Дуалистик модел биринчи бўлиб 1987 йилдан 1993 йилгача бўлган қатор солиқ ислохотлари орқали тўртта шимолий мамлакатларда (Дания, Финляндия, Норвегия ва Швеция) жорий этилган.

Хулоса

1. Бугунги кунда солиққа тортиш моделларидан қайси бири энг яхшиси деган савол очиқлигича қолмоқда. Мамлакатнинг улардан бирини танлаши ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, фискал анъаналар ва бугунги кун талаблари билан асосланади.

2. Глобал ёки шедуляр модели узоқ вақт давомида ишлаган

мамлакатларда дуалистик ёндашувнинг кўплаб элементлари ҳозир мавжуд, яъни дунёнинг аксарият мамлакатларида шахсий даромадларни солиққа тортиш модели глобал ва дуалистик моделлар ўртасидаги чегарада амал қилаётир.

3. Мамлакатда жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича ёндашувни қўллаш бўйича аниқ тавсиялар учун даромадлар тенгсизлиги, уни қайта тақсимлашда ўз капиталининг мақбул кўрсаткичлари, капиталнинг чиқиб кетиш тенденциялари, истеъмол қилиш ва жамғаришга маржинал мойиллик, трансфер нархлари сиёсати ва бошқаларни таҳлил қилиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.

2. Fundamental Reform of Personal Income Tax. 2006. *OECD Tax Policy Studies* №13. 140 P. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/taxation/fundamental-reform-of-personal-income-tax_9789264025783-en#page2.

3. Райнова Л.Б. Налогообложение доходов физических лиц в контексте социальной справедливости и эффективности: дис канд. экон. наук. Киев, 2019. С. 42.

4. Schedular tax system. URL: <https://www.oecd.org/ctp/glossaryoftaxterms.htm>.

5. Global income tax. URL: <https://www.oecd.org/ctp/glossaryoftaxterms.htm>.

6. Лютый И., Моташко Т. Доходы населения и их роль в формировании финансовых ресурсов государства. Мир финансов. 2011. №2. С. 61

7. Taxation trends in the European Union: Data for the EU Member States, Iceland and Norway: 2020 edition. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. 308 P. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c0b00da7-c4b1-11ea-b3a4-01aa75ed71a1/language-en?WT.mc_id=Selectedpublications&WT.ria_c=51677&WT.ria_f=6180&WT.ria_ev